

BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAYDA DİL MƏSƏLƏLƏRİ**T.İ.HACIYEV***

Bakıda çağrılmış (26 fevral – 6 mart) Birinci Türkoloji Qurultay türk xalqlarının tarixində obyektiv-elmi baxışı ilə səciyyə-lənir; qurultay tarixi sözünün siqləti ilə tarixi iş gördü və tarixə çevrildi. Hətta qurultayın gerçəkləşməyən, işıq üzü görməyən tezis və ideyaları da bizim üçün tarixidir. Heç olmasa, bugünkü işimizə diqqət yetirək: 80 il bundan əvvəlki qurultay o qədər aktual-gündəlik və tarxi-perspektiv problemlər qaldırır ki, sonrakı bir neçə nəsil onu həyata keçirib reallaşdırma bilməyib. Ancaq biz, həmin qurultayı keçirənlərin nəvə-nəticələri, xələfləri bu gün onun 80 illiyini keçiririksə, deməli sələflərimizin tarixi əməyini dəyərləndiririk və deməli, onların fikirlərini alıb da çözü-çözə irəli getmək istəyirik, həmin fikirlərin işığında bugününümüzün mədəni-tarixi-elmi məzmununu gərəyincə qiymətləndirib nəzərdə tutulmuş planla gələcəyimizin araşdırılmasına girişirik.

Maraqlıdır: türk xalqlarının tarixi, mədəniyyəti, maarifi ilə bağlı zəngin problemlər proqramı olan Birinci Türkoloji Qurultay adətən ən çox dil məsələləri ilə xatırlanır. Bu, birinci növbədə, qurultayda qoyulmuş dil məsələlərinin həcmi ilə bağlıdır. Qurultayın 17 iclasından 13-ü dil məsələlərinə həsr olunmuşdur. Bunların da içərisində 5 iclasda ancaq əlifba məsələsi müzakirə olundu. Əlbəttə, bu, təsadüfi deyil – dil məsələləri, bütün nəzəri çıxışları və elmi səviyyəsi ilə yanaşı, təcrübi səciyyə daşıyırdı, gözlə görünən və praktiki-kütləvi rezonansı olan məsələlər idi: türk dillərinin imla, termin, əlifba məsələləri, türk ədəbi dili və ana dilinin tədrisi mövzuları. Məsələnin başqa tərəfi də var: bütün elmi-mədəni mahiyyəti ilə yanaşı, qurultayın gündəliyi o vaxtkı Sovet dövlətini, birinci növbədə, siyasi məzmunu ilə maraqlandırır. Çoxmillətli SSRİ-də bu qurultayın güclü milli rezonansı olmalı idi. Yeni qurulmuş, cavan Sovet dövlətinin gələcək taleyinin sabitləşməsində milli məsələnin qoyuluşu və həlli olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Slavyan olmayan millətlərlə dil tapmaq, onları razı salmaq dövlətçilikdə milli məsələnin baş siyasəti idi. Məlum olduğu kimi, Sovetlər

* Hacıyev Tofiq İsmayıl oğlu – Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi, BDU-nun türkologiya kafedrasının müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor.

İttifaqında slavyanlardan sonra ikinci çoxluğu türk xalqları təşkil edirdilər. Beləliklə, türk xalqlarının mədəni-elmi inkişaf perspektivlərinin həlli, onların milli dilləri və dillə bağlı problemlərinin müzakirəsi üçün İttifaq səviyyəsində qurultay keçirilməsi tarixi-siyasi zərurət idi. Dil siyasəti dövlət daxilində bütün siyasətlərin ən kövrəyi, ən şıltağı, ən partlayışlısıdır. Həmişə belə olub, bu gün də belədir, hansı xalqda necə olacaqsansa, bilmirəm, ancaq türkün tarixində gələcəkdə də belə olacaq, çünki bu kəlam artıq aksiom kimi qəbul olunub: «Dərdini dinlətə bilmək və türklərin könlünü almaq üçün onların dilləriylə danışmaqdan başqa yol yoxdur» (Divanü luğat-it-türk. I c., s.4) Görünür, bu məlum həqiqət sovet siyasətçilərinə də məlum imiş.

Bütün aşkar və pərdə arxasındakı siyasi niyyətlərə baxmayaraq və onlardan xəbərsiz olaraq böyük şərqsünaslar – türkoloqlar, görkəmli alimlər elmi vicdanlarına xəyanət etmədilər, obyektiv elmi təhlilləri ön plana çəkildilər. Gələcəkdə nələrlə olacağından asılı olmayaraq, Qurultayın gedişində elm qalib gəldi, bəzi vulqar təzahürlərə baxmayaraq, demokratiya aparıcı oldu.

Qurultayda ədəbi dil məsələsi geniş yer tutur. Qlobal şəkildə ədəbi dilin inkişafı və ümumi ədəbi dil müzakirəsindən əvvəl ədəbi dilin detallarından, ədəbi dilin normasını təşkil edən tərkib hissələrindən söhbət gətirdi. Müzakirə orfoqrafik normadan başlandı. Əsas nəzəri məruzəni L.V.Şerba etdi: «Orfoqrafiyanın əsas prinsipləri və onların sosial mənası». Sonra bilavasitə türk dillərinin özündən ümumiləşdirmələr şəklində məruzələr oxundu. Məruzəçilər: Azərbaycanlı Fərhad Ağazadə, Qazan tatarı Qalimcan İbrahimov, özbək Şakircan Rahimi, qazax Əhmət Baytursun.

Dünya fonetika nəzəriyyəsinin görkəmli nümayəndələrindən prof. Lev Vladimiroviç Şerba söylədi ki, mövcud olan 4 orfoqrafiya prinsipindən türk xalqlarının dilləri üçün ən münasibi fonetik prinsipdir və etimoloji-morfoloji prinsip onu tamamlamalıdır. Fonetik prinsipin ölçüsü budur ki: «necə deyirsən, elə yaz». Belə: ata, daş və ya taş, ana və ya anne, su, göz, əl, üz... Ancaq elə məqamlar var ki, «necə deyirsən, elə yazma» prinsipinə əsaslanmalısan. Deyirik: «qızzar, narrar, gözzər, atdar...» Ancaq yazmalıyıq: «qızlar, narlar, gözlər, atlar...» Çünki samit səslər üçün güclü mövqe sait sonudur və sait arasındır, o halda həmin şəkilçi belə işlənir: su+lar, nənə+lər... Düzdür, türk sözlərinin yazılışına da diqqət yetirildi. Ancaq başlıca mübahisə predmeti ərəb-fars, rus-Avropa sözlərinin yazılışı idi. Ümumi fikir budur ki, alınma sözlər türkcənin öz malıdır, türkcəyə aid qayda-qanunlar onlara da aiddir, məruzələrdəki təbirlə desək, alınma sözlər «mütləq türk qrammatikasının qanunlarına tabe olmalıdır». Göstərilir ki, alınmalarda da deyiliş əsas tutulmalıdır – bu halda savadın kütləviləşməsi asanlaşır. Alınma sözlərin türkcələşdirilməsində ən başlıca tələb ahəng qanunu (sinharmonizm) götürülür. Tələb olunur ki, ahəng söz kökünün milliləşdirilməsindən başlansın. Ancaq zorakılığa əl atılmasın – ahəngə uyğunlaşdırma süni tələffüzə gətirirsə,

əslində uyğun fonetika saxlansın. Məsələn, **istiqbəl** və ya **ıstıqbal** yaramaz. Ona görə də, **istiqbal** şəkli qalsın; **inqiləb** və ya **ıncıləb** sünidir, **inqiləb** forması saxlanmalıdır; **fonotuk** və ya **fönötük** variantları sözü əslindən uzaqlaşdırır, tanınmaz hala salır, buna görə də, **fonetik** şəklində deyilməli və yazılmalıdır. Alınma sözə belə demokratik-elmi münasibətlə yanaşı, istinasız olaraq tələb edilir ki, söz sonu ilə şəkilçi arasında mütləq və hökmən ahəng uyğunluğu gözlənməlidir. Çünki şəkilçi qoşulması qrammatik işdir və qrammatik əməliyyat milli xüsusiyyəti qanun saymalıdır. Azərilərin **diqqət** dediyi sözü Türkiyə türkləri **dikkət** deyib söz kökündə ahəngi poza bilirlər. Ancaq ona şəkilçi artıranda **dikkət-lar, dikkətin, dikkət-da** və s. deyilməli və yazılmalıdır. Türkiyə türkcəsində **kəbul** şəklində ahəngə uyğun deyilən sözü azərilər **qəbul** şəklində işlədərək söz kökündə ahəngi pozmaqda günahsız sayıla bilirlər, ancaq bu halda şəkilçilər son hecaya uyğun gəlməlidir: **qəbul-lar, qəbul-u, qəbul-da, qəbul-un** və s. alınma sözlərin türkcələşdirilməsində söz sonuna xüsusi diqqət verilir. Statistika göstərir ki, türk sözünün ancaq 3-5 faizi saitle qurtarır. Məsələn, Radlovun lüğətində 14738 sözdən 35, Ş. Samidə 15920 sözdən 78 dənəsi sonu saitle işlənir. Bunu nəzərə alaraq, tələb olunur ki, alınma sözlərdə söz sonu samitlə qəbul edilsin. Burada o cəhətə də fikir verilir ki, türk sözündə vurğu son hecədə gəlir. Bir də məhz vurğunun xətinə rus – Avropa sözlərində son sait atılır ki, vurğu son hecədə qalsın: - bu işdə hətta beynəlxalq sözlər də xüsusi isimlər, onomastika da istisna olunmurdu. Belə təklif olunurdu: **Varsáv** (Varşava yox), **Moskóf** (Móskva yox), **problém** (probléma yox), **kontór** (kontóra yox), **piyanín** (pianino yox), **fortopiyán** (fortepiano yox)...

Belə incəliklərə də fikir verilir ki, məsələn, fransızlar **maskarad**, almanlar **maskerad** deyirlərsə, türkcəyə fransız deyilişi götürülsün, çünki orada ahəng var. Yaxud azəricə **dövlət** yox, Türkiyə türkcəsindəki **devlet** variantı münasibdir – ahəngə görə. Söz fransızca **karakter**, rusca **xarakter** işlənirsə, fransız variantı alınsa yaxşıdır, çünki türklər fransızlarla daha sıx əlaqədədirlər. Yaxud Avropa dillərinə keçmiş şərq sözlərini şərq məxrəcində almaqlıq: avropalıların dedikləri **kalif, kofe, ottoman** kimi yox, şərqdəki kimi **xəlifə, qəhvə, osman** şəkillərində işlətməliyik.

Yeri gəlmişkən, deyilir ki, ərəb əlifbası türkcənin baş orfoqrafiya prinsipi olan fonetik normanı pozur, ərəb əlifbasında deyiləndəki səslərlə yazıdakı işarələrin balansı müxtəlif olur. Bu əlifba ilə türkcənin yüksək səviyyəli, savadlı orfoqrafiyasını qurmaq mümkün deyil. Faydalı əməli təkliflər edilirdi: orfoqrafiya lüğətləri yaradılsın; latın əlifbası əsasında vahid, fonetik elmi transkripsiya hazırlansın. Bu son dərəcə əhəmiyyətlidir – biz bu gün türkcələri əlaqələndirmək və hamını hamı üçün oxunaqlı etmək istəyirik-sə, həmin fonetik-elmi transkripsiyanı ləngimədən düzəltməli və işə salmalıyıq. Deyim ki, sovetlər dövründə «Sovet türkologiyası» jurnalında həmin prinsip gözləndirdi.

Ədəbi dilin normasında Qurultay terminologiya məsələlərinə də böyük əhəmiyyət verir. Bu mövzuda yüksək səviyyəli, nəzəri və təcrübə əhəmiyyətli məruzələr oldu: Zifeldt-Simumyaqi. Türk dillərində elmi terminologiyanın hazırlanması prinsipləri haqqında; B.Çobanzadə. Elmi terminologiyanın sistemi haqqında; H.Zeynallı. Türk dillərində elmi terminologiyanın sistemi haqqında; Həbibulla Odabaş. Türk dillərində terminologiya; Əhmət Baytursun. Qazax terminologiyasının prinsipləri haqqında.

Ümumiyyətlə, terminlərin hazırlanması ilə bağlı türk xalqlarının ziyalıları arasında dörd mövqe var idi; islamçılar, avropaçılar, türkçülük, xalqçılar. İslamçılar türk xalqlarının keçmiş tarixini, ədəbiyyatını, fəlsəfəsini nəzərə alaraq və ulu babalarının düşüncəsindən ayrılmamaq, tarixi asan qavramaq üçün termin yaradıcılığında ənənəni saxlamaq – ərəb-fars dillərinin sözlərinə üstünlük verməyi zəruri hesab edirdilər. Avropaçılar hesab edirdilər ki, sosialist inqilabı Qərbdən gəlmiş üçün Qərb yenilikçidir, buna görə də rus-Avropa sözləri işlənməlidir. Ərəb-fars sözlərinin tərəfdarlarını feodal-patriarxal düşüncəli insanlar saymaqla ürəkləri soyumayan avropaçılar onları inqilabın düşməni kimi qiymətləndirirdilər. Türkçülər iki təklifdə bulunurdular: ya mövcud dillərdən birini, bu halda, məhz osmanlı dilini baza götürməli, onun lüğətinə əsaslanmalı, ya da ümumi türk ədəbi dili hazırlamaq, bunun üçün də türk dillərinin lüğəti əsasında ümumi terminlər yaratmaq yolunu tutmaq. Xalqçılar hər türk dilinin öz konkret terminologiyasını tələb edirdilər və hesab edirdilər ki, hər icma, hər kollektiv ancaq öz danışığının dairəsində qalmalıdır. Deyirdilər ki, ədəbi dildəki türk sözlərindən şəkilçilərlə və ya söz birləşmələri ilə yeni termin düzəltmək mümkün olmadıqda, dilin künc-bucaqlarını axtarmalı, çobanların, əkinçilərin, baramaçıların və s. təsərrüfat və sənət sahələri ilə məşğul olan bölgələrin şivələrindən material yığılmalı, bu da kifayət etmədikdə süni sözlər yaratmalıyıq. Onların fikrincə ən təmiz türkcə şəhər-bazar üzü görməmiş, əlçatmaz dağlarda və yolsuz-cığırsız meşələrdə yaşayanların dilidir; buna görə də təmiz türk terminologiyası üçün uzaq dağlara və keçilməz meşələrə çağırırdılar. Mədəni mühitdə belələrini məhəllicilər və ya provinsnonalistlər adlandırırdılar.

Qurultayda bütün bu meyllərin tərəfdarları öz sözlərini dedilər, bütün mövqelər müzakirə olundu. Deyilənləri saf-çürük edərək, Qurultay terminologiya ilə bağlı qərar və tövsiyələr verdi. Bizim şəxsi qənaətimiz budur ki, Qurultayın qərar və tövsiyələri bütövlükdə elmi və obyektivdir, bu gün də özünü doğruldur.

Qurultayın terminologiyası ilə bağlı qənaəti, ümumən, belədir:

1. Termin yaradıcılığında hər türk dili fərdi mühitinə əsaslanmalıdır. Kifayətlənmədikdə öz dil qrupuna müraciət etsin (məsələn, azərilər Türkiyə türkcəsinə, türkməncəyə diqqət yetirsin, başqaları da həmin yolla hərəkət etsin). Öz dil qrupunda lazımı termini tapmayanda başqa qrupdan olan qohum dillərdən alınsın (məsələn, Türkiyə türkləri azəri, türkmən türkcələri ilə təmin olunmadıqda,

özbək, qazax, çuvaş və s. türkcələri arasında).

2. Lazım bilinir ki, müasir elmi-texniki, mədəni, siyasi-iqtisadi həyatın sürətli inkişafı ilə bağlı termin yaradıcılığında türk dili bazası kifayət etmədikdə qohum olmayan dillərə müraciət edilsin, ancaq istisna şəkildə belə süni termin yaradılmasın. Başqa dillərdən söz alınarkən onların beynəlmiləl səciyyə daşmasına xüsusi əhəmiyyət verilir. Bu sözlər həm Avropa, həm də Şərqi mənşəli ola bilər.

3. Məsləhət görüldü ki, türk dillərində ənənəvi işlənib gələn ərəb-fars terminləri yalnız ehtiyac olduqda əvəzlənsin və yalnız türk sözü ilə əvəzlənsin, türk sözü ilə əvəzlənmədikdə olduğu kimi saxlansın. Ənənəvi ərəb-fars terminlərinin müvafiq şəkildə saxlanması iqrar olunmaqla bu da deyildi ki, gələcəkdə bu mənbəyə üz tutulmasın. Məruzəsində ərəb-fars mənşəli sözlərlə bağlı prof. B.Çobanzadə çox maraqlı bir fikir söylədi ki, həmin qənaət tarixən və bu gün də özünü doğruldur. Termin yaradıcılığında ümumtürk bazasını birinci mənbə sayan və ümumtürk ədəbi dili ideyasının qızğın tərəfdarı olan B.Çobanzadə ərəb-fars sözlərinə qarşı müharibəyə qalxmış purizmlə razılaşmadığını bildirdi. Böyük türkcünün və istedadlı türköloq-dilçinin fikrincə müxtəlif türk dillərində (o, türk dialektləri ifadəsini işlədir) mövcud olan çoxlu ərəb-fars sözləri müxtəlif türk xalqlarının bir-birini anlamasına yardım edir. Buna görə də o, ərəb-fars sözlərini türk terminologiyasının ikinci bazası sayır. B.Çobanzadə deyir: «Çuvaş və yaqutları çıxmaqla ərəb-fars mənimsəmələri zəminində bizim başqa ümumi bazamız var, məsələn, götürək Əlişir Nəvainin dilini, XV-XVI əsrin istənilən osmanlı klassikinə – Bakı, Nəbi və ya Nadimin dilini götürək, onlar həm də ərəb-fars leksik-terminoloji mənimsəmələri ilə yaxın və anlaşılındır».

4. Ümumavropa sözlərindən ancaq söz köklərinin alınması və onların formaca türkcəyə uyğunlaşdırılması məsləhət bilinir.

5. Lazım bilinir ki, hər respublikada terminoloji komissiya yaradılsın və bunlar müntəzəm əlaqədə olsunlar.

6. Vacib sayıldı ki, ümumtürk terminoloji lüğəti hazırlansın, lakin hər bir konkret türk dili ondan öz fonetik və imlasına uyğun istifadə etsin.

Ədəbi dilin norma problemləri müzakirə edildikdən sonra, məntiqi ardıcılıqla türk ədəbi dili, onun tarixi inkişafı haqqında məruzə oxundu: **F.Köprülüzadə. Türk xalqlarında ədəbi dilin inkişafı.** Məruzə ətrafında özbək Xəlid Səid, türkmən Bəkki Berdiyev, Leningrad türköloqu Aleksandr Samoyloviç, Qazan tatarı Nəymət Həkim, qazax Nəzir Turyakulov, azərbaycanlı Həbib Cəbiyev və başqalarının maraqlı çıxışları oldu. Məruzəçi türkcələrin tarixi inkişafına ümumi nəzər salır, o zaman türkölogiya üçün tarixi kəşf sayılan Kaşğari «Divan»ında müəyyən faktlar gətirilir. Ümumi türk ədəbi dili ətrafında qızğın mübahisələr gedir. Belə ümumi bir qənaət vurğulanır ki, həmin məsələyə bədbin baxmaq yanlış mövqedir, ancaq bu işi bürokratik yolla, əmrlə, sərəncamla həll

etmək mümkün deyil. Ona təbii yolla çatmaq olar və bu, çox vaxt aparan ağır, mürəkkəb bir prosesdir. Qurultayın yüksək kürsüsündən belə fikir söyləndi: «**Dillərin birləşməsinə nail olmaq bizim növbəti vəzifəmizdir**» (Stenoqramma, s.333). Bu, çox vulqar bir ultimatumdur. Analogiyaya diqqət yetirək: Kommunist Partiyasının qurultaylarından birində sənayeləşdirmə, birində elektrikləşdirmə, birində kollektivləşdirmə – kolxozlaşdırma məsələsi qoyulur və onun icrasına girişilirdi. Buyurun, rəsmi kürsüdən «növbəti vəzifəmiz dilləri birləşdirməkdir» şüarı elan olunur. Zahirən belə görünür ki, bu təklif türk xalqlarının mənafeyi xatirinədir. Ancaq nəticə etibarilə bu tədbir türk dillərinin tarixi inkişafını, hər birinin kəsb etdiyi məxsusiliyi, ümumi etnik bazada törənmiş yerli milli-etnik koloritləri nəzərə almamaqdır. Qurultayın siyasi aksenti bu idi ki, türk xalqları bir-birinin içində ərisin, bu ərinti məhsulu udmaq Rusiya üçün asanlaşsın. Əslində bir az sonra Sovet dövləti saldıdığı dil birləşməsi söhbətindən peşman oldu. Dilləri əritməyin mümkün olmadığını görüb, başqa bir sol tədbirə əl atdı: **türklər bir-birini oxuya bilməsinlər**. Latın əlifbasının ilk illərindən türk xalqlarının bir-birini oxuması asan idi. Orfoqrafiya qaydalarını təkmilləşdirmə adına bir mənzərə yaratdılar ki, bu oxu asanlıqı müşkülə döndü. Kiril əlifbasına keçəndən sonra həmin ayırma mexanizmi daha «operativ» işlədi: hər türk xalqı rus əlifbasında olmayan hərfləri bir-birindən xəbərsiz düzəltdi və bu fərq zaman-zaman orfoqrafik «müstəqilliklərlə» dərinləşdi.

Ümumiyyətlə, ədəbi dil məsələsində obyektiv, dürüst elmi fikirle yanaşı, bəzi nətiqlərdə bir vulqarlıq, necə deyərlər, bir «komso-molçuluq» da görünürdü. Məsələn, Qazaxıstan nümayəndəsi eyni şəhərdə – Bakıda çıxan «Kommunist» qəzetinin və «Molla Nəsrəddin» jurnalının dilini müqayisə edib deyir ki: «... Azərbaycanın fəhləkəndli kütləsi içərisində «Molla Nəsrəddin»in dili «Kommunist»in-kindən on dəfə aydındır». Azərbaycan nümayəndəsi nə cavab versə, yaxşıdır? Eynən belə: «... «Molla Nəsrəddin»in dili jarqondur, səhi-fələrində ifşa etdiyi mollaların, axundların, qəssabların, xırda burjuaziyanın, alverçilərin və b. dilidir. Əlbəttə, bu dil ədəbi ola bilməz». Halbuki Qazaxıstan nümayəndəsi bizdəki «Kommunist»in Türkiyə türkcəsi elementləri ilə dolu olduğunu, savadsız fəhləkəndlinin bunu anlamadığını nəzərdə tuturdu.

Qurultaydan dövlətin siyasi təmənnası öz yerində, ancaq məruzələrdə türk xalqlarının tarixi, ümumən, obyektiv təhlil olundu. Türklərin gələcək elmi-mədəni və dil quruculuğu işlərinin proqramı verildi. O proqramı biz həyata gerçəkləşdirə bildikmi? Bir qismi gerçəkləşdirildi. Hamının bildiyi məlum siyasi səbəblərə görə, xeyli hissəsi həyata keçirilə bilmədi. SSRİ ərazisindəki türklərin çətinlikləri sırf dövlət maneçiliyidir. Latın əlifbasının dayandırılması gözlə görünürdü. Ancaq gözlə görünməyən əngəllər də vardı. Məsələn, Qurultay qərarlaşmışdı ki, hər respublikada terminoloji kommissiya yaradılsın və bunlar daimi əlaqə saxlasın. Kommissiyalar yaradıldı, ancaq əlaqə saxlamalarına imkan verilmədi.

Deyilmişdi ki, vahid elmi transkripsiya sistemi hazırlansın, ancaq iş əksinə aparıldı – bir-birindən təcrid olunmuş halda türk dillərinin imla qaydaları tez-tez dəyişdirildi və dillərin imlaları arasında uçurum alındı. İş o yerə çatdı ki, eyni kirildən istifadə edən türk xalqları bir-birini oxuya bilmədilər. Və sair belə hadisələrdən danışmaq olar ki, bunlar dövlət-senzura düymələri ilə idarə olunurdu.

Ən dəhşətli, ən kobud, ən təəcüblü sarpıntılar isə bilavasitə dilçiliklə və dilçilərlə bağlıdır. Qurultayın dillə bağlı qərarları təkcə dil quruculuğu (imla qaydaları, lüğət və qrammatika kitabları hazırlamaq) ilə məhdudlaşmır, bunlar birinci növbədə türkcənin quruluşunu, iltisafiliyini (aqlütinativliyini), ahəng-fonetika sistemini zədələnməkdən qorumaq məqsədini izləyirdi. Məsələn, sanki imla sadəcə savadlı-elmi yazı qaydasıdır. Ancaq hesablama aparırlar, söz sonunun sait və samitli olmasının balansını təyin edirlər və qərar verirlər ki, alınma sözlərdə maksimum dərəcədə sonun samitliyinə diqqət yetirilsin. Bəli, buna nəzarət biz dilçilərin işidir. Bəs biz öz vəzifəmizi yerinə yetirə bildikmi? Türkiyə türkcəsinə fikir verin: **parlamento, kongre, siqara, salata, kadro, liste...** və bu «liste» baş alıb gedir. İmla haqqında çox mükəmməl məruzənin müəllifi F. Ağazadə rus alimi D. Uşakovdan bu sözü örnək gətirir: «İmla dilin geyimidir. Bu geyim münasib də ola bilər, qeri-münasib də. Ancaq yadda saxlamalı ki, bu xarici görünüş dəyişsə də, dil dəyişmir». Bu sözlərin ardınca dilinə güvənən F. Ağazadə sevinclə nida qoparır: «Bəli, məhz belədir. İmla dəyişsə də, türk dili sarsılmazdır!» Yazıq Fərhad Ağazadə! Sən görəydin ki, bu imla ögeyliyi Türkiyə türkcəsinə nə günə salıb! Həmin F. Ağazadə dilin quruluşunda vurğunun qurucu və dağıdıcı təsirini nəzərə alaraq, hətta məlum, məşhur sonusaitli sözlərdə son saiti atmağı təklif edirdi ki, vurğu son hecaya düşsün. Yazıq Fərhad Ağazadə, sən görəydin İstanbul ağzının vurğusu Türkiyə türkcəsinə nə günə salıb?

Ərəb əlifbasından narazılığın səbəblərindən biri imla uyğunsuzluğu ilə bağlı olub – bir *z* səsinin bir neçə *z* hərfi ilə, bir *s*-nın bir neçə *s* hərfi ilə, *ı* və *i* səslərinin bir, *u*, *ü*, *o* və *ö* səslərinin bir hərflə yazılması və *s*. İndi Türkiyə türkcəsində amerikalı və ingilislərin xatirinə ingilis, fransızların xatirinə fransız, almanların xatirinə alman sözləri türk imlası ilə, türk əlifbası ilə yazılmır – bütün xalqlara hörmət edən dövlət bircə türkü unudur (Məşhur Coco Cola və Koko-Kola əhvalatını yadınıza salmaqla kifayətlənirəm). Heç kəsin ağına gəlməzdi ki, türkcə kimi tipik aqlütinativ dildə köklə şəkilçi arasında ahəng qanunu pozulsun – elə bil Qurultayın ağına damıbmış ki, kimsə belə oyun çıxara bilər. Buna görə də kök-şəkilçi əlaqəsində ahəngin zəruriliyi xüsusi vurğulandı. Türkiyə türkcəsi Qurultayın bu tövsiyəsini də pozur. Qurultay süni söz birləşməsinə pislədi və yasaq buyurdu. Türkiyə türkləri bu tövsiyəni nəzərə almadılar, hətta türkiyəli qardaş-bacılarımızın bu işdəki rekordu öz kəmiyyət dərəcəsinə görə heç bir idman rekordu ilə ölçüyə gələ bilməz. Süni sözdüzəltmə 20-ci illərdə Azərbaycanda

da olub: **əhali** əvəzinə **yaşaq**, **nöqtə** yerinə **bənək**, **dünya** yerinə **açun**, **cəm** yerinə **topal** və s. Türkoloji qurultayın yasağından sonra bizdə bu proses dayandırıldı. Göründüyü kimi, Türkiyə türkcəsində qurultayın tövsiyələrindən kənara çıxma sistem təşkil edir. Əgər epizodlar olsaydı, bəlkə susmaq olardı. Ancaq belə xüsusi təşkilatçılıq, bir əyintinin o biri əyintini «dolğunluqla» tamamlaması, pozuçuluğun gedişindəki ansambl səciyyəsi bizi qorxudur, həyəcana gətirir. Mən bir dilçi kimi, dilin inkişaf qanunauyğunluğundan xəbərdar bir adam kimi, məsuliyyətlə deyirəm: bu gedişlə 100-150 il sonra İstanbul türkü öz dədəsi Yunus Əmrənin və biz qardaşının dilini ingilis dili kimi, ən yaxşı halda monqol dili kimi öyrənəcək. İnkişaf anlayışı nə qədər mütərəqqi olsa da, belə sürətli inkişaf mənə gərək deyil. Dil inqilabi yolla irəliləməz. Dilin ədəbi inkişaf əlaməti tədricilikdir.

Qurultayın, barəsində qərar qəbul olunan gündəlik məsələləri içərisində ümumtürk ədəbi dili bölməsi yoxdur. Bu o deməkdir ki, Qurultayın iştirakçıları ümumi ədəbi dil məsələsini deklarativ yolla, bürokratik şəkildə həll etmək fikrindən vaz keçiblər. Məsələni tarixin gedişinin məntiqinə həvalə ediblər. Bu özü də Qurultayın məsələyə elmi-tarixi fakt kimi obyektiv yanaşdığını göstərir. Məruzəçi F.Körpülüzadə xüsusi vurğuladı ki, konkret ədəbi türkcələr nə tarixi baxımdan, nə müasir normativ qrammatika baxımından işlənilib. Çıxışda bulunanların hamısı həmin nöqtədə birləşdi ki, ədəbi dil məsələləri nəzəri və təcrübi planlarda lazımi səviyyədə işlənməyib. Qurultayın iştirakçısı türkoloqların xələflərinin, o cümlədən mən daxil olan dilçilər nəslinin, qüsuru odur ki, o zaman öyrənilməmiş bir problemlə bağlı işlənməmiş terminlərin hərfindən yapışib mübahisə aparırıq. Qurultayda mövcud türkcələr üçün dil, ləhcə, dialekt, şivə terminlərinin hamısı ünvanlandı: yəni azəri dili, azəri ləhcəsi, azəri dialekti və azəri şivəsi deyilirdi. Başqa türkcələr də belə (məncə, bu terminlərin tam müxtəlif mənalar bildirməsi hamıya məlumdur). Bunların içərisində ən çox ləhcə və dialekt terminləri işlək idi. Biz bu gün də həmin terminlərin əfsusundan çıxma bilmirik. Qurultayın qlobal göstərişlərini təcrübi şəkildə pozuruq, ancaq nəzəri məsələni termin ətrafında faydasız didişməyə çeviririk. Prinsipcə azəri türkcəsinə istəyirsən «azəri dili» de, istəyirsən «zəri ləhcəsi» de, mahiyyətə təsir etmir: azəri türkcəsi nədirsə, o da var və nədirsə o da olacaq. Ancaq belə halda gəlin Körpülüzadənin vəsiyyətinə əməl edək, türkcələrimizi müasir dünya dilçilik nəzəriyyəsinin işığında təhlil edək. Onda görəəcəyik ki, bugünkü tatar türkcəsi də, azəri türkcəsi də, Türkiyə türkcəsi də, özbək və başqa türkcələrdən hər biri bugünkü fransız, ispan, ingilis, rus, çin, yapon və ədəbi dilləri kimi və onlarla eyni səviyyədə elm dili, bədii ədəbiyyat dili, mətbuat-publisistika dili, rəsmi dövlət dilidir. Onda gəlin o dillərə dil deyirlərsə, biz də dilimizə dil deyək, onlara ləhcə deyirlərsə, biz də dilimizə ləhcə deyək. Yoxsa çevir tatı, vur tatı, kor tutduğunu buraxmayan kimi iş görmək əvəzinə, dillərimizin tarixini öyrənmək, hər birinin yüksək

səviyyəsi ilə öyünüb, bir-birimizdən öyrənmək əvəzinə bir terminin başına dolanırıq. Xalqlar, dövlətlər ulduzlara, planetlərə uçar, ulduzları, planetləri öyrənir və mənimsəyirlər, biz türklər isə gözümüzün qarşısına bir parlaq ulduzun, bir nəhəng planetin obrazını gətirib onların xəyalına dalırıq, xumarlanırıq. Ancaq xəyal nə qədər dadlı olsa da, halva-halva deməklə ağız şirin olmaz. Əlimizi yanımıza salıb gözləməyək ki, nə vaxt ümumi dil yaranacaq, gəlin türk xalqlarının ünsiyyətinin formasını tapaq. Bu işin bir gözəl yolunu Bəkir Çobanzadə qurultayda təklif etmişdi. Prof. B.Çobanzadə Krım dil mühitindən gəlmişdi. O, İsmayıl bəy Qasparlının birbaşa ideya və dil övladı idi. «Tərcüman» qəzetinin dil təcrübəsinə yaxşı bələddi. Ümumi anlaşılan dilin nə demək olduğunu yaxşı bildirdi. B.Çobanzadə türk xalqlarının ünsiyyətinin reallaşmasını iqtisadi həyat və kompleksinin birliyində görürdü. Təklif edirdi ki, bir dərəcəli məktəblərdə (bu bizim indiki təbirlə ibtidai siniflərdir) yerli milli terminlər işlənsin, ikinci dərəcəli məktəblərdə (indiki orta təhsil məktəbləri) ümumtürk terminlərdən istifadə edilsin, üçüncü dərəcəli məktəblərdə (indiki ali məktəblər) ümumtürk bazası əsasında beynəlmiləl terminologiya sisteminə qoşulaq. Bəli, bu, işdir, bu, əməli hərəkətdir. Mən bu fikirdəyəm ki, B.Çobanzadənin sistemindən optimal ünsiyyət mexanizmi yoxdur. Burada uşaqlıqdan öz beşik dili üstündə duran övlad böyüdükcə hərtərəfli türk olur. (Ə.Hüseynzadənin «ucalmaq üçün ayağı yerə dayamaq» tezisini xatırlayın). Biz yerli baza üstündə yüksələn ünsiyyət yaratmaq əvəzinə, mövcudları inkar etməklə məşğuluq, mövcud müstəqil, zəngin ədəbi dilimizə, dialekt, ləhcə deməklə ürəyimizi soyuduruq. Ümumiyyə aparən elmi-pedaqoji, mədəni-iqtisadi, hətta siyasi şəraiti, gəlin, hazırlayaq.

ВОПРОСЫ ЯЗЫКА НА ПЕРВОМ ТЮРКОЛОГИЧЕСКОМ СЪЕЗДЕ

Т.И.ГАДЖИЕВ

РЕЗЮМЕ

Из 17 заседаний съезда 13 были посвящены проблемам языка. Доклады и обсуждения, связанные с алфавитом и терминологией, заняли основную часть заседаний. В центре внимания участников съезда было также обсуждение проблемы орфографии в тюркских языках. Была отмечена необходимость подчинения написания заимствованных слов закону гармонии как фонетической нормы тюркских языков.

Оживленные прения развернулись вокруг вопроса существования общего для тюркских языков литературного языка. Было принято общее решение – не предпринимать поспешных шагов в решении данной проблемы. Неприемлемым считалось также создание общего литературного языка в лабораторных условиях – язык является общественным явлением, и потому общий для тюркских языков литературный язык должен формироваться в процессе общения.